

Əhmədova Səidə Məhiyyəddin qızı
N.H.Cəbiyev adına tam orta məktəb
Yardımlı, Azərbaycan
seide-86@mail.ru

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ QRAMMATİK KATEQORİYALARIN İFADƏ VASİTƏLƏRİ

Açar sözlər: kateqoriya, şəxs, kəmiyyət, feil, növ

Key words: category, person, quantitative, verb, type

Ключевые слова: категория, личная, количественный, глагол, тип

Giriş

Bütün dillərdə kateqoriya anlayışı fəlsəfi termin kimi daha geniş məhfumdur. Qrammatik kateqoriya bir qrup sözlərin qrammatik təsirlərin nəticəsi olaraq dəyişməsidir. Məsələn *oğlan* sözü sadə bir söz olsada, təklidə geniş bir fikir bildirməsə də, cümlə daxilində bir neçə qrammatik kateqoriyanı daşıya bilər. Məsələn, o, ağıllı oğlandır cümləsində adlıq hal, üçüncü şəxsin tək müşahidə olunur. Bunlar da hərəsi ayrı ayrılıqda müəyyən bir kateqoriyanı ifadə edir [1]

Azərbaycan dilində ümumi qrammatikanın sərhədləri müxtəlif şəkildə göstərilib və bu da öz növbəsində müəyyən qarışıqlığa səbəb ola bilər. Əslində nitq hissələri qrammatik morfoloji xüsusiyyətlərinə görə fərqlənsələr də, kateqoriyaya daxil olarkən birləşə bilərlər. Əgər hər hansı bir kateqoriyanı bir neçə nitq hissəsində görərsə, bu, ümumi kateqoriyaya aiddir. Lakin verilən nitq hissəsinin yalnız özünə aiddirsə və həmin xüsusiyyəti başqa nitq hissəsində müşahidə etmirə, bu xüsusi kateqoriyaya aiddir. Əslində eyni hal ingilis dilinin də qrammatik kateqoriyalarına aiddir. Bəs ingilis və Azərbaycan dilində bu kateqoriyaların nə kimi oxşar və fərqli xüsusiyyətləri var? Onların işlənmə yerlərində, leksik və qrammatik xüsusiyyətlərində nə kimi fərqlər mövcuddur?

Azərbaycan dilində hal kateqoriyası var ki, ingilis dilində biz onları mensubluq bildirən, istiqamət və yer bildirən, başlanğıc nöqtə bildirən və s.kimi sözlərlə ilə əvəz edə bilərik. İngilis dilində yalnız yiyəlik halı və sıfır morfolojiyaya xas olan adlıq halı müşahidə etmək olar. Digər tərəfdən də mənsubiyyət kateqoriyası ingilis dilində birinci tərəfdə işlənen yiyəlik əvəzlilikləri və ya yiyəlik halda olan isimlərin köməyi ilə müşahidə olunur. Azərbaycan dilində yalnız mənsubiyyət şəkilsilərlərini işlətməklə bu kateqoriyanı anlamaq olar. İngilis dilində *my book* ikili birləşməsi dilimizdə sadəcə *kitabım* sözü ilə əvəz edilə bilər. Başqa bir ümumi kateqoriya şəxs kateqoriyasıdır ki, digər kateqoriyalar kimi fərqli xüsusiyyətlər daşıyır. Belə ki, dilimizdə xüsusi şəxs şəkilsilərləri mövcuddur ki, onların vasitəsilə neçənci şəxsin tək və ya cəm olması aydın olur. Ümumiyyətlə, Azərbaycan dilində şəxs kateqoriyasına dair ikili fikirlər mövcuddur. Belə ki, onu mübtədəyə görə dəyişmə xüsusiyyəti ilə bağlı olaraq xəbərlilik kateqoriyası da adlandırılanlar vardır. Birinci tərəfdarlar olan N.K.Dmitriyev, M.Hüseynzadə, H.Mirzəyev şəxs şəkilsilərlərini xəbərlilik şəkilsilərləri adlandıraraq onu xəbərlilik kateqoriyasına aid edirlər. Onların fikrincə hökm məhz bu kateqoriya sayəsində baş verir və fikir bitmiş olur. M.Hüseynzadə isə bu şəkilsilərləri isimdə xəbərlilik, feildə isə şəxs kateqoriyası olması tərəfdarıdır. Lakin o zaman onlar iki fərqli funksiyaları yerinə yetirən omonim şəkilsilərlər kimi qəbul edilər. Bu zaman o, nitq hissəsi kimi morfolojiyaya, xəbərlilik xüsusiyyətinə görə isə sintaksisə aid olur. Bununla da fərqli fikirlər müəyyən mürəkkəbliyə və həll olumaz məsələyə gətirib çıxarır. Z.İ.Budaqov isə hər ikisini şəxs kateqoriyasına aid etmişdir. Məhz bu cür fərqli yanaşmalar bu kateqoriyanın sərhəddini müəyyən etməyə mane olur [2, s151-282].

İngilis dilində isə isimlərdə xüsusi şəxs şəkilsilərləri mövcud deyildir. Şəxs əvəzlilikləri və ya adlıq halda verilən isimlər özündən sonrakı ismin tək və ya cəmini müəyyən edir. Şəxs şəkilsilərlərini isə isimdə *to be* köməkçi feilinin formaları və ya digər köməkçi sözlər əvəz edir. Feillərdə isə yenə şəxslər, köməkçi feillər və ya indiki zamanda üçüncü şəxsin şəkilsilərləri bu sərhədi müəyyən edir. (Məsələn, *I am a student-şagirdəm*)

Ümumi kateqoriyalardan olan kəmiyyət kateqoriyası isə həm riyaziyyat, həm də dilçilik elmində geniş şəkildə işlənen kateqoriyadır. Kəmiyyət kateqoriyasının ifadə vasitələrinə saylarla yanaşı, bəzi topluluq bildirən isimlər də daxildir. Məsələn qeyd olunan hər iki dildə su(water), yağ(butter), un(flour), süd(milk) və s.kimi toplu halda verilən eyni zamanda da cəmlənməyən, sayıla bilməyən isimlər mövcuddur. Kəmiyyət kateqoriyası hər iki dildə müxtəlif üsullarla göstərilə bilər. Buraya leksik(camaat-people), morfoloji(dostlar-friends), sintaktik(bir cüt-a pair) kimi üsullar daxildir.

İnkarlıq kateqoriyası da hər iki dildə ümumi kateqoriyaya xas xüsusiyyətlərə malikdir. Belə ki, bu kateqoriyanı həm isim, sifət, say, əvəzlilik, həm də feil kimi bir çox nitq hissələrinə aid etmək olar.

Azərbaycan dilində inkarlıq kateqoriyasının leksik (yoxdur, deyil), morfoloji (*ma* şəkilçisi), sintaktik (nə,nə də, heç nə, heç cür) üsullarla yaranması mümkündür. İngilis dilində ən çox leksik (nobody, nothing) və sintaktik (do not, is not) üsulları müşahidə etmək olar.

Müqayisəli metod.

Bir çox dillərdə feilin kateqoriyaları geniş bölmələrdən biridir. Azərbaycan və ingilis dilini müqayisə edərək bu kateqoriya ilə bağlı oxşarlığı və fərqliliyi görə bilərik. Bəs bu kateqoriyaların dilimizdə ifadə vasitələri nələrdir? Bu kateqoriyaların bəziləri ümumi kateqoriya olaraq yuxarıda da qeyd olunmuşdur. Lakin feilə aid olan bəzi xüsusi kateqoriyalar var ki, onlar dilimizdə müxtəlif vasitələrlə qarşılığını taparaq ifadə olunur. Bunlardan zaman,mud(mood), tərz(aspect), və növ(voice) modallıq, uzlaşma kateqoriyaları xüsusilə qeyd olunmalıdır. Qeyd etdiyimiz kimi şəxs kateqoriyası Azərbaycan dilində şəxs şəkilçiləri ilə ifadə olunduğu halda, ingilis dilində feilin şəxsə tabeliyi mütləqdir və sərbəst ifadə olunmur (I speak-danışırım). Feilin ən geniş və dilimizdə də müəyyən fərqliliyə malik kateqoriyalarından biri zaman kateqoriyasıdır. Hər iki dildə keçmiş, indiki, gələcək zaman mövcuddur. Lakin ingilis dilində 16 zaman formasının olması onun tərz kateqoriyası ilə bağlıdır. Belə ki, tərz kateqoriyası özü bitmiş (perfect) və davam edən (progressive) olmaqla iki yerə bölünür və hər zamana xas bitmişlik və davamedicilik formaları olduğu üçün zamanların da sayı artır. Bəs əgər Azərbaycan dilində bu cür kateqoriya bölgüsü yoxdursa, onlar dilimizdə necə əvəz olunur? Azərbaycan dilində feil şəklinin hekayəti, feil şəklinin rəvayəti, şühudi keçmiş zaman, nəqli keçmiş zaman, qəti və qeyri qəti gələcək zaman formaları onları əvəz etməyə qadirdir. İngilis dilində zaman kateqoriyasına bağlı olan mud (mood) kateqoriyası özü indicative (nəqli cümlələr), imperative (əmr) və subjunctive (conditional ve suppositional olaraq şərt və güman bildirən ifadələr) olmaqla üç əsas hissəyə bölünür və sonuncu mud dilimizdə feilin şərt şəkli və qeyri qəti gələcək zamanın birləşməsinə uyğundur.Məsələn, If I were you, I would choose University of languages (Əgər yerinə olsaydım, Dillər universitetini seçərdim). *Voice* kateqoriyası isə dilimizdə qismən feilin məlum və məchul növləri ilə uyğunlaşır. Belə ki, ingilis dilində *active voice* dilimizdə məlum növlə tam uyğundur, *passive voice* isə məchul növ olaraq qeyd edilir, lakin dilimizdə məchul növün iş görən icraçısı məlum deyil, ingilis dilində isə icraçı passivdir. Yəni işin icraçısı mübtəda vəzifəsindən kənarlaşır lakin, bəzən cümlənin sonunda “by” sözünü ilə bərpa oluna bilər. Dilimizdə növ kateqoriyası bununla bitmir. Azərbaycan dilində əlavə olaraq icbar növ, qarşılıq birgəlik növ,qayıdış növ də vardır ki, bu da ingilis dilində müxtəlif nitq hissələri ilə və ya fərqli quruluşlarla ifadə olunur. İcbar növün ingilis dilinə qarşılığı *have* (və ya *get*)+noun(isim)+Participle II(feili sifət 2) ilə ifadə olunur. Məsələn: Mən hər gün maşınımı yudurduram.(I have my car washed every day). Qarşılıq birgəlik növ isə dilimizdə morfoloji və sintaktik yolla ifadə olunarkən, ingilis dilində bu, müxtəlif leksik, sintaktik yollarla öz qarşılığını tapır.Məsələn, onlar yazışır(they write to each other). Qayıdış növdə isə iş görənin öz üzərində icra etdiyini nəzərə alsaq,dilimizin morfoloji quruluşuna görə məhz bu feillərin də xüsusi şəkilçiləri vardır, lakin ingilis dilində onları qayıdış əvəzlilikləri ilə ifadə etməli oluruq.Məsələn, o yuyunur (He washes *himself*). Qeyd olunduğu kimi Azərbaycan dilində bəzi feil kateqoriyaları ingilis dilində feildən uzaq olaraq tamamilə başqa nitq hissələri ilə əvəz edilməli oldu.

İngilis dilində mövcud olan kateqoriyalardan biri də modallıq kateqoriyasıdır ki, bu da dilimizdə xüsusi bir nitq hissəsilə əvəz olunur. Əslində bu kateqoriyaya aid olan feillər dilimizdə müxtəlif cür öz əksini tapır. Belə ki, ingilis dilində *can* modal feili dilimizdə müstəqil leksik mənaya malik olan *bacarmaq* feili ilə əvəz edilir. Lakin vaciblik bildirən *must* modal feili isə Azərbaycan dilində feilin vacib şəklinin şəkilçisi olan “*malı*” ilə ifadə olunur. *Need* modalı isə feilin lazım şəklinin yerində işlənir. *May* modalı isə (icazə və güman mənalarında) *olar* feili ilə tərcümə edilir. Göründüyü kimi bu kateqoriyanı da bütöv şəkildə dilimizin qayda-qanunlarına görə bir kateqoriyaya aid etmək olmaz.

Feil kateqoriyalarından biri də ingilis dilində uzlaşma (agreement) məsləsidir. Əslində uzlaşma anlayışı dilimizdə də mövcuddur. Lakin Azərbaycan dilində mübtəda və xəbərə görə uzlaşma ön planda olarkən, ingilis dilində bu zamanların baş və budaq cümlədə yerinə görə müəyyənləşir. Məsələn ingilis dilinin qrammatik qaydalarına əsasən baş cümlədəki fikir keçmiş zamandırsa, budaq cümlə də müvafiq olaraq keçmiş zamanın növlərini daşıyır(bəzi istisna halları çıxmaq şərtilə). Məsələn, “He said that he would go to the conference (O dedi ki, o konfransa gedəcək)” cümləsində *would* gələcək zamanın göstərici olan *will* köməkçi feilinin keçmiş zamana görə dəyişmiş formasıdır. Məhz uzlaşmaların tələbinə uyğun olaraq indiki sadə və keçmiş sadə, indiki davamedici və keçmiş davamedici, indiki bitmiş və keçmiş bitmiş, gələcək və keçmişə nəzərən gələcək və s.kimi müxtəlif uzlaşmalar görə bilərik. Şəxsə və kəmiyyətə görə uzlaşma isə ən çox indiki zamanda üçüncü şəxsin təkində və ya *to be* (olmaq), *to have* və s.kimi köməkçi feillərin formalarında xüsusi nəzərə çarpır. Azərbaycan dilində isə baş və budaq cümlədə zamanlara görə uzlaşma ingilis dilindən fərqli olaraq sərbəstdir.Məsələn, o dedi ki, mən getdim(gedirəm, gedəcəm) .[3,s137-185].

Qeyd olunanlardan belə nəticəyə gələ bilərik ki, dillər arasında müxtəlif tipoloji xüsusiyyətlər olsa da, onlar arasında kifayət qədər oxşarlıqlar da mövcuddur. Ən əsası müxtəlif dil qruplarına aid olsalar da, tərcümənin verdiyi zərurətdən irəli gələrək onları bir məxrəcə gətirmək və düzgün fikri çatdırmaq mümkündür. Qrammatik cəhətdən fərqli yerlərdə olan bəzi kateqoriyaları müxtəlif vasitələrlə birləşdirmək və ya əvəz etmək olar.

Ədəbiyyat:

1. www.englishclub.com/grammar
2. B. Xəlilov, Müasir Azərbaycan dilinin morfoloqiyası I hissə, Bakı, Papirus NP 2016
3. M.Blokh, Theoretical grammar of English language, Moscow, High school, 2004

Expressive means of grammatical categories of English and Azerbaijan languages

Summary

The article shows the difference between the grammatical categories of English and Azerbaijani languages. There are general and special categories in both languages. But it is certain that they have different expressive means. There are personal, quantitative, negative etc. categories as general categories. Different approaches of linguists on personal category are shown in the article. We can see the characteristic features of the categories of the verb too. They have different meanings in the given languages, specially English mood, voice, modality, aspect categories of the verb differ from others for their usage in our languages. But both languages have also general characters.

**Выразительные средства грамматических категорий
английского и азербайджанского языков**

Резюме

В статье показана разница между грамматическими категориями английского и азербайджанского языков. На обоих языках существуют общие и специальные категории. Но несомненно, что они имеют разные выразительные средства. Существуют личные, количественные, отрицательные и т.д. категории как общие категории. В статье показаны различные подходы лингвистов к личной категории. Мы также можем видеть характерные черты категорий глагола. Они также имеют различные значения в данных языках, Английское модальность, аспектные категории глагола отличаются от других тем, что они используются в нашем языке. Но оба языка имеют общие символы.

Rəyçi: f.f.d.Ş.Dadaşova